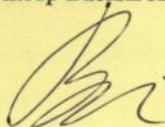

Міністерство культури і мистецтв України
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

Вечерський Віктор Васильович

УДК 725.94

**Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини
(Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.)**

18.00.01. - Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури

Київ - 2001

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00761882 (W)

2.01
2.025.4
Науковий керівник: кандидат архітектури, професор, доктор архітектури з наукової роботи НАОМА Прибега Леонід Володимирович

Офіційні опоненти: доктор архітектури, професор, член-кореспондент НАН України Крижицький Сергій Дмитрович, заступник директора з наукової роботи Інституту археології НАН України

кандидат архітектури, старший науковий співробітник Гудченко Зоя Степанівна, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України

Провідна установа: Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України

Захист відбудеться 25 " січня " 2001 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.103.01 в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури за адресою: 04053, м. Київ, вул. Смирнова-Ласточкина, 20.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури.

Автореферат розіслано 20 " лютого " 2002 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради кандидат мистецтвознавства, професор

Белічко Ю.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. З падінням тоталітарної системи й набуттям Україною державної незалежності актуалізувалася потреба в створенні об'єктивної, вільної від ідеологічних спотворень історії України, історії української культури і, як їх невід'ємної складової, - історії архітектури й містобудування України. Нова історія архітектури й містобудування вкрай необхідна у двох аспектах:

- як фундаментальна наукова історія (оскільки всі попередні застаріли не тільки з методологічного, але й з фактологічного боку);

- для використання в навчальному процесі при підготовці архітекторів, мистецтвознавців, урбаністів, дизайнерів.

Необхідним етапом підготовки історії архітектури й містобудування України, якого неможливо уникнути, є ґрунтовне дослідження основних історичних періодів розвитку архітектури й містобудування, а саме:

княжої Русі-України;

литовсько-польської доби;

доби Гетьманщини;

доби імперій;

радянської доби.

Вивченню особливостей одного з перелічених тут історичних етапів розвитку архітектури й містобудування на теренах України, а саме доби, яку прийнято називати Гетьманщиною (1648-1781 рр.), присвячена дисертаційна робота.

Об'єктивне неупереджене вивчення архітектурно-містобудівного процесу в межах сучасної території України в період 1648-1781 років необхідне для формування історії архітектури й містобудування на сучасних методологічних засадах. Ці засади для наук історичного циклу заклав на початку ХХ ст. М.Грушевський. Згідно з ними вивчаються всі явища і процеси відповідної доби в межах сучасної території держави, незалежно від етнічного, конфесійного чи державного походження тих чи інших явищ, артефактів.

Таке дослідження необхідне для з'ясування шляхів становлення української архітектури, її своєрідності, ролі автохтонних засад та різноманітних впливів, її внеску до скарбниці світової культури і зрештою - визначення шляхів подальшого розвитку архітектури й містобудування та збереження пам'яток архітектурно-містобудівної спадщини.

Актуальність такого дослідження зростає внаслідок того, що за останні десятиріччя українські реставратори - здійснили науково-дослідні, проектно-вишукувальні та реставраційні роботи на десятках пам'яток архітектури й містобудування XVII-XVIII ст., виявили чимало нових фактів та архітектурних особливостей, подали й обґрунтували нові атрибуції деяких пам'яток. Все це вимагає теоретичного осмислення і узагальнення.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Це дисертаційне дослідження входить в коло тих праць, які створюють історико-теоретичне підґрунтя для викладання історії архітектури та історії містобудування (урбаністики) в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах при підготовці різних категорій спеціалістів (архітекторів, мистецтвознавців, урбаністів, дизайнерів, культурологів, реставраторів, музеєзнавців), а також для розробки прикладних проблем в галузі архітектури, містобудування, охорони нерухомої культурної спадщини та історичних міст, реставрації пам'яток архітектури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з планами наукових робіт Кафедри теорії та історії архітектури і синтезу мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, де виконана ця робота, а також з темами досліджень з історії української архітектури Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування Держбуду України (ДНДІТІАМ). У цьому інституті автор протягом 1984-1993 років виконав декілька досліджень за темою цієї дисертації, в тому числі історико-архітектурні дослідження міст Суми, Глухів, Путивль, Чигирин, Новгород-Сіверський, Полтава, Ромни, Конотоп, Лебедин, Охтирка, Тростянець. Ці дослідження відображені в публікаціях автора, зокрема в щорічнику "Архітектурна спадщина України" (випуски 1-4). Результати дослідження використано в колективній монографії "Пам'ятки архітектури й містобудування України", в якій автор написав розділи про пам'ятки Київської, Чернігівської, Полтавської, Сумської, Кіровоградської, Луганської областей і частково - про пам'ятки Тернопільської, Донецької, Харківської, Черкаської, Івано-Франківської і Львівської областей.

Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з пріоритетною галузевою науковою розробкою Держкоммістобудування України (попередника теперішнього Держбуду України) та Української академії архітектури - підготовкою фундаментальної монографії "Історія української архітектури" (договір № 145 від 1996 р.), в якій дисертант є автором розділу "Архітектура України другої половини XVII - середини XVIII століть".

Ця праця необхідна для укладання Державного реєстру нерухомих пам'яток України, підготовки Зводу пам'яток історії та культури України, Списку історичних населених місць України, забезпечення пам'яткоохоронних заходів.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування невідомих раніше та поточнення відомих фактів і закономірностей щодо процесів становлення і розвитку архітектури й містобудування на теренах України в добу Гетьманщини, визначення основних особливостей цих процесів, виявлення регіональних відмінностей у становленні й розвитку архітектури та містобудування.

Для досягнення поставленої мети вирішуються такі завдання:

- аналіз стану наукової розробки історії архітектури й містобудування України зазначеної доби, вивчення історіографії проблеми, з'ясування основних концептуальних підходів попередніх дослідників та джерельної бази;

- виявлення особливостей та закономірностей формування і розвитку містобудівних систем, ролі фортифікаційних і монастирських комплексів у формуванні розпланувальної, об'ємно-просторової структури та образних характеристик населених пунктів;

- з'ясування стилістики архітектури цієї доби, її етапів розвитку та місця в загальноєвропейському архітектурному процесі; встановлення ролі і місця архітектурно-містобудівної спадщини доби Гетьманщини в розвитку української архітектури.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є архітектура й містобудування України періоду 1648-1781 років. Архітектура й містобудування розуміється як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів, як збережених до нашого часу, так і не збережених, але відомих нам з джерел, у комплексі з ідеологічними засадами, теоретичними поглядами, знаннями і професійними уміннями творців тогочасних архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, військових інженерів, артільних майстрів тощо). У цьому трактуванні об'єкт дослідження є новим, оскільки в такому контексті в українському архітектурознавстві він ще не розглядався.

Предметом дослідження є особливості й закономірності процесу становлення і розвитку архітектури й містобудування доби Гетьманщини в межах України. При такому погляді предмет дослідження також є новим, оскільки досі архітектура й містобудування цього періоду розглядалися відокремлено, до того ж - переважно в межах певних регіонів (Лівобережжя, Слобожанщина, Галичина).

Межі дослідження (хронологічні й географічні). Хронологічні межі дослідження визначені часом існування Української держави у формі Гетьманщини. Нижня хронологічна межа визначена 1648 роком - початком Визвольної війни, наслідком якої стали суттєві зміни в архітектурі й містобудуванні. Верхня хронологічна межа визначена не 1765 роком - моментом ліквідації гетьманства згідно з указом імператриці Катерини II, а 1781 роком, коли Україну було поділено на губернії і запроваджено загальноросійські адміністрацію і судочинство. Після того архітектура й містобудування земель підросійської України розвивалися в загальноімперському річищі, а на західноукраїнських землях відбувались аналогічні процеси в лоні Австрійської імперії.

Географічні межі дослідження - територія України в її теперішніх межах. Ці межі дещо вужчі сучасної української етнічної території, але ширші, ніж українська етнічна територія у XVII-XVIII ст. Найбільша увага в дослідженні зосереджена на тих регіонах, де архітектурно-містобудівна діяльність була в цю добу найінтенсивнішою - на Наддніпрянщині, Лівобережжі, Слобожанщині. Перші два регіони, а точніше Північне Лівобережжя й Середня Наддніпрянщина, традиційно об'єднуються географічним терміном "Гетьманщина" як регіон, що стало перебував під гетьманським регіментом. З метою уникнення плутанини ми в цьому дослідженні не послуговуємось терміном "Гетьманщина" як географічним поняттям, а тільки для означення певної доби в історії України.

Значно менше уваги надано регіонам з меншою інтенсивністю архітектурно-містобудівного процесу, таким як Волинь, Поділля, Крим. Порівняння матеріалів з різних регіонів, проведений нами у першому розділі статистичний аналіз наявності артефактів цієї доби в різних регіонах теперішньої України дозволяє забезпечити виконання завдань дослідження.

Методи дослідження. У дисертаційному дослідженні застосовано методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод при системному підході, коли об'єкт вивчення - архітектура й містобудування певної епохи - розглядається у виникненні і розвитку. Це дозволяє простежити процеси становлення архітектури й містобудування в хронологічній послідовності з виявленням внутрішніх і зовнішніх зв'язків, суперечностей та закономірностей. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого. Оскільки об'єкт дослідження є складною взаємопов'язаною багатоелементною системою (включає такі ієрархічні рівні, як система розселення, окремі населені пункти, архітектурні комплекси і ансамблі, окремі будівлі і споруди), для його вивчення застосовано методи структурно-генетичного аналізу і синтезу з декомпозицією системи на підсистеми, які досліджуються автономно, з подальшим їх узгодженням (міста, комплекси, окремі споруди).

У ході дослідження аналізувалися як бібліографічні, архівні (писемні, картографічні, іконографічні) джерела, так і наявні емпіричні дані у вигляді архітектурних, містобудівних артефактів (пам'ятки містобудування і архітектури). Тому застосовано і методи суто емпіричних досліджень, такі, як спостереження, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування.

Наукова новизна. Новизна цього історичного дослідження полягає в наступному:

до наукового обігу введені досі не використовувані джерела та об'єкти; вперше проведено історико-архітектурний аналіз великого корпусу картографічних документів XVII-XVIII ст. щодо розпланування і забудови українських міст; на цій основі визначено суть маловивчених процесів в містобудуванні доби Гетьманщини.

Практично вперше архітектура й містобудування України доби Гетьманщини розглядаються як самостійне явище, а не як похідна від архітектури й містобудування "великого російського народу" чи маргінальне явище центральноєвропейського архітектурного процесу, як це мало місце в працях низки попередніх дослідників. Доведено самостійність їх розвитку на основі трансформації автохтонних традицій і засвоєння досвіду інших культур. Зроблено висновок про те, що українська архітектура розглядуваної доби розвивалася достатньо самостійно і не була провінційним відгалуженням ані польської, ані російської архітектури.

Здійснено частковий перегляд існуючих в науці поглядів і уявлень щодо архітектури й містобудування цієї доби, зокрема визначення панівної стилістики архітектури як барокової. Показано, що ренесансні тенденції в архітектурі цього

часу мають в основі не впливи італійського (німецького, польського) ренесансу, а відродження "своїї античності" - спадщини Київської Русі.

Вперше чітко доведено і навіть кількісно позначено регіональну нерівномірність розвитку архітектури й містобудування в розглядувану добу, з'ясовано корені і причини цього явища. Доведено наявність єдиного регіону найінтенсивнішого розвитку архітектури й містобудування на початковому етапі розглядуваного періоду (Лівобережна Україна включно зі Слобожанщиною) з центром у Києві і появу кількох таких регіонів і двох центрів під кінець періоду (Київ, Львів), що засвідчує територіальне вирівнювання інтенсивності архітектурно-містобудівних процесів.

У цілому результати дисертаційного дослідження розширюють, доповнюють і конкретизують давніші напрацювання українського архітектурознавства, викладені в працях попередніх дослідників - Ф.Ернста, М.Макаренка, В.Січинського, С.Таранушенка, М.Цапеленка, Г.Логвина, П.Юрченка, Д.Яблонського, С.Кілессо, Л.Прибеги, В.Ленченка та інших.

Наукове значення роботи. Наукове значення цього дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше на значно оновленому фактичному матеріалі, що охоплює всю територію України і включає результати новітніх історико-містобудівних та реставраційних досліджень, комплексно досліджено й показано у взаємозв'язку процеси розвитку архітектури й містобудування в період 1648-1781 років без ідеологічних спотворень і нашарувань. Це - необхідний крок до нового трактування історії української архітектури.

Практичне значення отриманих результатів. Результати досліджень знайшли своє наукове використання в низці публікацій автора у спеціальних та науково-популярних виданнях, виступах на наукових конференціях, а також в практичних заходах з охорони архітектурно-містобудівної спадщини. Автором були опрацьовані історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток міст Чигирин, Полтави, Глухова, Сум, Ромен, Путивля, Лебедина, Охтирки, Тростянець, Конотопа, а також проект організації Державного історико-культурного заповідника в м.Глухові (реалізовано в 1994 році; постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. № 80).

Наукові результати досліджень автора використано при підготовці кількох державних програм, затверджених на урядовому рівні:

- Комплексна програма збереження історичної забудови м.Глухова Сумської області (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1 грудня 1998 р. № 1958).

- Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 700).

- Програма збереження і використання пам'яток архітектури та історичних міст України, розроблена Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики України на виконання доручення Президента України від 17 вересня 1999 р.

Результати дисертаційного дослідження втілені також при підготовці Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України), який затверджено наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 02.06.99 № 128 в редакції наказу від 17.03.2000 № 51. Автор цього дисертаційного дослідження є упорядником даного реєстру (разом з М.Кучеруком та О.Ткаченко) та його відповідальним редактором. Особистий внесок здобувача полягає в перевірці й визначенні атрибутів всіх пам'яток, внесених до Державного реєстру, у т.ч. й пам'яток доби Гетьманщини.

Наукові результати дослідження автора практично використано (з його авторською участю) в роботі з реабілітації історико-архітектурного середовища м.Глухова Сумської області. За цю роботу було присуджено Державну премію України в галузі архітектури 1998 року (Указ Президента України від 25 червня 1998 р. № 686/98).

Результати дослідження використовувались в підготовці фахових рубрик та окремих матеріалів журналу "Пам'ятки України: історія та культура" (науково-популярний журнал; видання Мінкультури), які автор постійно вів з 1994 року: "Пам'яткознавство", "Історичні столиці", "Архітектурна спадщина" та інші. За цю роботу автор був удостоєний почесного звання "Заслужений працівник культури України" (Указ Президента України від 29 червня 1995 року № 2096).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладено в 8 публікаціях в окремих пам'яткознавчих виданнях, наукових збірниках та журналах а також у 7 виступах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях протягом 1993-1999 років, зокрема :

на Міжнародній конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні (Кам'янець-Подільський, 1993);

на Третій Гончарівських читаннях (Київ, 1996);

на III Всеукраїнській науково-практичній конференції "Туризм в Україні: економіка та культура" (Київ, 1998);

на IX Всеукраїнській науковій конференції "Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи" (Дніпропетровськ, 1999).

Публікації. Автор цього дослідження за період своєї наукової діяльності з 1985 року має 105 наукових публікацій, значна частина з яких - по темі дисертаційного дослідження. Окрім 1 публікації в монографічному виданні, 7 публікацій у наукових фахових виданнях, акредитованих ВАК України в галузі архітектури, основні положення і результати дисертаційного дослідження викладені й апробовані також у 8 наукових статтях, опублікованих у виданнях, акредитованих ВАК України по інших галузях науки (історія, філософія, мистецтвознавство).

Структура і обсяг роботи. Характер і специфіка поставлених завдань зумовили структуру дисертаційного дослідження, що складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Дисертація

викладена на 178 сторінках тексту. Список використаних джерел має 270 позицій. Додатки на 35 сторінках. Ілюстративний матеріал представлено на 34 планшетах.

ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі "Історіографія архітектури і містобудування України доби Гетьманщини" дано аналіз джерельної бази. Залучені основні літературні джерела, дано загальну характеристику стану досліджень архітектури й містобудування України XVII-XVIII століть. Проаналізовано фактографічно-описовий етап досліджень, концептуальний етап (автори і їхні концепції), фундаментальні архітектурознавчі праці радянського періоду, а також концепції діаспорних дослідників, новітній етап досліджень архітектурно-містобудівної спадщини України, у т.ч. нові атрибуції пам'яток.

Важливим джерелом, використаним у цьому дисертаційному дослідженні, є архівні матеріали. Вони поділяються на три групи: картографічні; текстові; іконографічні й проектні. На підставі проведеного аналізу цих джерел зроблено висновок про недостатнє їх вивчення і використання в дотеперішніх історико-архітектурних та історико-містобудівних дослідженнях. Показано джерелознавчу цінність містобудівних документів XVII-XVIII ст., які покладено в основу цього дисертаційного дослідження.

Зроблено аналіз архітектурної та містобудівної спадщини доби Гетьманщини як джерела інформації. Проаналізовано стан наявності, вивчення, охорони та реставрації архітектурної та містобудівної спадщини з акцентом на дослідженнях двох останніх десятиріч. У науку введено чимало нового фактичного матеріалу, завдяки осмисленню якого змінилися наші уявлення про кількість і значимість історичних населених місць України.

У цьому розділі поміщено 3 таблиці і 3 карти: Історичні населені пункти регіонів України, що виникли (відновлені, зазнали суттєвих змін) в добу Гетьманщини; Архітектурні комплекси, сформовані реконструйовані) в добу Гетьманщини; Пам'ятки архітектури - об'єкти національного культурного надбання регіонів України, що постали в добу Гетьманщини. Ці таблиці, а також карти, зроблені на їх основі, демонструють нерівномірність розміщення архітектурної і містобудівної спадщини розглядуваної доби в межах різних регіонів України, що відображає нерівномірність процесів архітектурно-містобудівного розвитку різних регіонів України в добу Гетьманщини.

Зроблено висновок про те, що тема дисертаційного дослідження в літературі розкрита недостатньо і вимагає подальшого розроблення. До найважливішого розряду джерел слід віднести збережені донині пам'ятки містобудування і архітектури доби Гетьманщини, натурне дослідження яких дозволяє виявити нові факти і закономірності розвитку архітектури й містобудування. Тому в дисертаційному дослідженні акцент зроблено на осмисленні натурних досліджень у поєднанні з архівними та бібліографічними.

У другому розділі "Соціальні й архітектурно-мистецькі особливості формування архітектури й містобудування України доби Гетьманщини" розглянуто політичні, соціально-економічні та культурні передумови розвитку архітектури й містобудування. Середина XVII століття ознаменувала найзначніший перелом в усій історії архітектури й містобудування України. Їх бурхливий розвиток був спричинений революційними соціально-політичними, економічними й культурними змінами в Україні у результаті переможної національно-визвольної та станової революції (Хмельниччини). Найбільше на сферу містобудування і архітектури вплинули:

- створення своєї держави;
- розширення української етнічної території, містобудівне освоєння Слобідської України;
- поява нової суспільної еліти й численного класу вільних підприємливих людей.

Містобудівна й архітектурна спадщина Київської Русі, опосередкована литовсько-польською добою, збагачена надбаннями європейського Ренесансу, вплинула на формування новітніх тенденцій доби Гетьманщини. Найзначніший вплив на формування архітектури доби Гетьманщини мали опрацьовані в попередню добу принципи: зведення мурованих склепінчастих конструкцій; створення дерев'яних конструкцій залому; застосування класичних архітектурних ордерів.

Регіональна нерівномірність соціально-політичного, економічного, архітектурно-містобудівного розвитку в досліджувану добу є однією з визначальних її особливостей.

У добу Гетьманщини архітектурна діяльність характеризується такими основними рисами:

- безпрецедентним, у порівнянні з попередніми епохами, розвитком мурованого будівництва у Наддніпрянщині, Лівобережжі й на Слобожанщині;
- домінуючою суспільною роллю державних замовлень у становленні нової архітектурної типології та стилістики, головною роллю замовника у визначенні архітектурної програми;
- формуванням сучасного розуміння професії архітектора.

Етапи суспільно-політичного розвитку України доби Гетьманщини відобразилися в етапах розвитку архітектури й містобудування. Проте внаслідок значної інерційності розвитку містобудівних утворень етапність у містобудуванні не так чітко розрізняється, як в архітектурі, що дає право розглядати містобудування доби Гетьманщини як хронологічно нерозчленовану цілісність. На основі поточення висновків попередніх дослідників запропоновано розрізнити три основні етапи архітектурного розвитку:

1. 1648 р.-1720-і рр. Етап революційних новацій в архітектурі й містобудуванні.
2. 1720-і рр.-1750 р. Етап кризового розвитку.

3. 1750 р.-1781 р. Етап подолання кризових явищ, посилення державної регламентації архітектурно-містобудівної діяльності.

У третьому розділі "Особливості й закономірності формування містобудівних утворень" аналізуються містобудівні утворення (поселення, фортифікаційні й монастирські комплекси) доби Гетьманщини. Вивчено особливості становлення і розвитку містобудівних утворень у таких аспектах:

- освоєння ландшафту, сельбищна територія, структура і функціональне зонування містобудівних утворень;
- роль оборонного чинника у формуванні розпланувальної та об'ємно-просторової структури містобудівних утворень;
- розпланувальні структури містобудівних утворень;
- об'ємно-просторові композиції містобудівних утворень.

Розглянуто питання організації містобудівної справи, заснування нових міст, роль у цих процесах осадчих і воевод, принципи вибору території. Визначена роль теоретичних трактатів, кресленників. З'ясовано, що архітектурна форма "граду" була канонізована та ідеологічно осмислена православною Церквою, про що свідчить "Требник" Петра Могили. Вивчено особливості формування об'ємно-просторових композицій поселень, системи орієнтації, принципи розташування архітектурних доміант. Запропоновано розрізняти два принципово відмінні типи об'ємно-просторової композиції міста розглядуваної доби: моноцентричний і поліцентричний.

Досліджено містобудівні реконструкції середини - другої половини XVIII ст. на прикладі столиці тодішньої України - міста Глухова. З'ясовано вплив цих реконструкцій на подальший розвиток містобудування в Україні.

На основі проведених автором досліджень вперше зроблено висновок про те, що під кінець розглядуваної доби на Лівобережжі, Слобожанщині й Наддніпрянщині завершився тривалий і надзвичайно важливий процес формування "річкових фасадів" міст, які і в ту епоху, і нині відіграють провідну роль у формуванні "умоглядного образу" міста. Встановлено, що до 1770-х років розвиток містобудівної композиції значних поселень ішов уздовж підвищених річкових берегів з орієнтацією на заплаву, з постановкою вздовж підвищеного берега ланцюжка доміант: пізніше, з 1770-х років, головний вектор містобудівного розвитку змінюється на перпендикулярний, углиб плато. Особливо добре це простежується на прикладах міст Києва, Чернігова, Ромен та деяких інших.

Проведений у цьому розділі аналіз дає підстави для висновку про значну інтенсивність містобудівних процесів у Наддніпрянщині, Слобожанщині й Північному Лівобережжі у взаємодії консервативних і поступових тенденцій в усіх аспектах містобудівного розвитку. На відміну від міст цих регіонів, міста тої частина України, що лишилася під владою Речі Посполитої, у 2-й половині XVII - 1-й третині XVIII століть переживали стагнацію і занепад. Тому в містобудуванні

західних земель України в цю добу спостерігаються застійні явища й виразно переважають консервативні тенденції.

Результатом містобудівних процесів доби Гетьманщини стало формування містобудівного каркасу і основних рис архітектурного середовища українських міст з притаманною їм структурою, розплануванням, ієрархічністю композиції, гармонійним зв'язком з природним ландшафтом, естетичною виразністю. Просторовий устрій міст, сформований на період другої половини XVIII ст., значною мірою обумовив їхній містобудівний розвиток у XIX і XX століттях і нині становить невід'ємну складову національної архітектурно-містобудівної спадщини.

Для монастирських комплексів розглядуваної доби виявлено 2 основних варіанта взаєморозташування основних функціональних зон - концентричний і послідовний. З'ясовано, що католицькі та греко-католицькі монастирі на західних землях і православні монастирі в інших регіонах розвивалися за традиціями, притаманними кожній з цих конфесій. Тому не може бути вироблено спільної для всіх конфесій класифікації композиційних типів монастирів. Поточнюючи висновки попередників, пропонується розрізняти такі композиційні типи монастирів:

Для католицьких - замкнутий; компактний; блокований.

Для православних - павільйонний центричний; павільйонний лінійний (фронтальний).

Для греко-католицьких - блокований, павільйонний лінійний (фронтальний).

У просторовому устроєві й розплануванні всіх комплексів розглядуваної доби - як фортифікаційних, так і монастирських - спостерігаються спільні особливості: опанування архітектурними комплексами ландшафтних зон високої композиційної активності; ізоляція внутрішнього простору архітектурних комплексів від довкілля; чітка ієрархічна структура будівель і споруд; тенденція до регулярності.

У четвертому розділі "Розпланувально-просторові вирішення і архітектурно-пластичні особливості основних типів будівель і споруд" аналізуються архітектурні вирішення будівель і споруд розглядуваної доби. Подана загальна характеристика розпланувальних і об'ємно-просторових розв'язань споруд. Показано, що у добу Гетьманщини набули розвитку споруди різних функціональних типів - житлові, громадські (культові, адміністративні, навчальні тощо), оборонні, виробничі і т.д. Проте провідним функціональним типом упродовж усієї доби були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції.

У православному церковному будівництві виділено дві чітко окреслені типологічні групи, які найбільше розвинулися саме в цю добу.

Перша з них відроджує розпланувально-просторові структури мурованих храмів Княжої доби і несе деякі впливи західного бароко. Ці храми відомі тільки в

мурованому будівництві й не мають прототипів у дерев'яній церковній архітектурі. Вони тринавові, з трансептом, шестистовпні, хрещато-банні, багатOVERXІ.

Друга типологічна група пов'язана з розвитком розпланувально-просторових композицій, традиційних для українського дерев'яного монументального будівництва ще з попередньої доби. Особливістю доби Гетьманщини стало те, що храми цієї типологічної групи набули значного розвитку як у мурованому, так і в дерев'яному будівництві. Їх можна розподілити на два підтипи:

1 - тридільні одно- триверхі (найпоширеніший тип невеликого парафіяльного храму);

2 - хрещаті центричні, серед яких є підтипи: п'ятидільних одно-п'ятиверхих (рідше – триверхих); дев'ятидільних з різною (як правило – непарною) кількістю верхів (один, п'ять, дев'ять).

Окрім цих основних типів, які були наймасовішими й визначали картину архітектурного розвитку доби Гетьманщини, існували й розвивалися маргінальні типи православних храмів – безбанні зального типу, триконхові, тетраконхові, а також різноманітні контамінації основних типів. Простежено генезу й еволюцію тетраконхових храмів, запропонована їхня класифікація.

Розгляд культових споруд інших конфесій дозволив зробити висновок про те, що, у неправославній культовій архітектурі розглядуваної доби панували тенденції ретроспективізму, особливо властиві іудейській та ісламській сакральній архітектурі. Для католицького костельного будівництва під кінець доби характерна майже буквальна ретрансляція центральноєвропейських взірців.

Для архітектурно-пластичних вирішень будівель і споруд розглядуваної доби характерні:

- відкритість, розімкненість композиційних побудов;
- переважання об'ємних композицій над фронтально-площинними;
- центричність та ієрархічність форм;
- поєднання мальовничості силуетів і форм з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечує логічність архітектурної форми і ясність її візуального сприйняття;
- тектоніка на основі неканонічно (декоративно і символічно) трактованого ордера;
- вживання однакових пластичних засобів для будівель усіх функціональних типів: кількість застосованої пластики залежала тільки від ступеня репрезентативності будівлі.

У стильовому відношенні в архітектурі України розглядуваної доби чітко розрізняються два напрямки:

- провінційне відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах;
- суттєво відмінну від бароко стилістику, що розвивалася у Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині.

Стиль архітектури доби Гетьманщини досі звично називали "українським бароко". Як показало наше дослідження, таке визначення є некоректним внаслідок

глибокої феноменологічної відмінності стилістики архітектури України доби Гетьманщини від європейського бароко. Попри проникнення під кінець доби барокової стилістики і навіть рококо, українська архітектура розвивала власні засади як в типології, так і в архітектурно-пластичних вирішеннях. Тому стилістично архітектуру України доби Гетьманщини можна визначити як ренесансно-бароковий синтез в умовах хронологічної ретардації.

ВИСНОВКИ

Результат дисертаційного дослідження є теоретико-методологічним. Це пропозиції до концепції основних особливостей формування і розвитку містобудування й архітектури на теренах України в добу Гетьманщини, що включають такі основні положення:

1. Архітектурно-містобудівна спадщина доби Гетьманщини в межах регіонів України розподілена дуже нерівномірно. Це відображає характерну для цієї доби різну інтенсивність процесів розвитку архітектури й містобудування по регіонах. Найбільше об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини зосереджено у Середній Наддніпрянщині та Північному Лівобережжі (24 % споруд, 38 % комплексів, 30 % міст), в Галичині (38 % споруд, 13 % комплексів, 5 % міст), а найменше - на Півдні України (3 % споруд, 8 % комплексів, 19 % міст). Ця регіональна нерівномірність процесів розвитку архітектури й містобудування вперше кількісно охарактеризована в цьому дослідженні. Регіони з високою інтенсивністю архітектурно-містобудівних процесів становлять найбільший інтерес для дослідника.

2. Бурхливий розвиток архітектури й містобудування в добу Гетьманщини був спричинений революційними соціально-політичними, економічними й культурними змінами в Україні у результаті переможної національно-визвольної та становой революції (Хмельниччини). Найбільше на сферу містобудування і архітектури вплинули такі чинники, як створення своєї держави; розширення української етнічної території з містобудівним освоєнням Слобідської України, а також поява нової суспільної еліти й численного класу вільних підприємливих людей.

Дисертаційним дослідженням виявлено такі основні риси архітектурно-містобудівної діяльності у добу після Хмельниччини:

- значний розвиток архітектурно-містобудівної діяльності у Наддніпрянщині, Лівобережжі й на Слобожанщині водночас із занепадом її в інших регіонах; центром такої діяльності стає і лишається до кінця доби Київ;

- безпрецедентний, порівняно з попередніми епохами, розвиток мурованого будівництва з головною роллю замовника у визначенні архітектурної програми та домінуючою роллю державних замовлень у становленні нової архітектурної типології та стилістики;

- поступовий перехід від середньовічних методів професійної праці (за вказаними замовником зразками) до розробки й "апробації" проектних креслеників і ведення за ними будівельних робіт, формування сучасного розуміння професії архітектора.

3. Етапи суспільно-політичного розвитку України розглядуваної доби відобразилися в етапах розвитку архітектури й містобудування. Дисертантом обгрунтована дещо інша, ніж дотепер, періодизація розвитку архітектури доби Гетьманщини. На основі поточення висновків попередніх дослідників запропоновано розрізняти три основні етапи:

1. 1648 р.-1720-і рр. Етап революційних новацій в архітектурі й містобудуванні.

2. 1720-і рр.-1750 р. Етап кризового розвитку.

3. 1750 р.-1781 р. Етап подолання кризових явищ, посилення державної регламентації архітектурно-містобудівної діяльності.

4. Результатом містобудівних процесів доби Гетьманщини стало формування містобудівного каркасу і основних рис архітектурного середовища українських міст з притаманною їм структурою, розплануванням, об'ємно-просторовою композицією, гармонійним зв'язком з природним ландшафтом, естетичною виразністю. Просторовий устрій міст, сформований у розглядувану добу, обумовив їхній містобудівний розвиток у наступні століття і нині становить невід'ємну складову національної архітектурно-містобудівної спадщини.

5. Дослідженням з'ясовано, що у просторовому устроєві й розплануванні всіх комплексів розглядуваної доби - як фортифікаційних, так і монастирських - спостерігаються спільні особливості: опанування архітектурними комплексами ландшафтних зон високої композиційної активності; ізоляція внутрішнього простору цих комплексів від довкілля; чітка ієрархічна структура будівель і споруд; тенденція до регулярності розпланувальних вирішень. Все це забезпечило фортифікаційним і монастирським комплексам домінуючу роль в об'ємно-просторовій композиції міст і сіл.

Підтверджено висновки попередніх дослідників про те, що для монастирських комплексів характерна концентричність забудови. Виявлено 2 основних варіанта взаєморозташування основних функціональних зон монастиря - концентричний і послідовний.

Дослідженням доведено, що католицькі та греко-католицькі монастирі на західних землях і православні монастирі в інших регіонах розвивалися за традиціями, притаманними кожній з цих конфесій. Тому не може бути вироблено спільної для всіх конфесій класифікації композиційних типів монастирів. Поточуючи висновки попередників, запропоновано розрізняти такі композиційні типи монастирів:

Для католицьких - замкнутий; компактний; блокований.

Для православних - павільйонний центричний; павільйонний лінійний (фронтальний).

Для греко-католицьких - блокований, павільйонний лінійний (фронтальний).

6. У добу Гетьманщини провідним функціональним типом були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції. У православному церковному будівництві, окрім двох класичних для доби типологічних груп (хрещато-банної; тридільної і хрещатої) велике значення для розвитку архітектури мали контамінації цих основних типів, а також маргінальні типи – безбанні зального типу, триконхові, тетраконхові.

7. Для розпланувально-просторових та архітектурно-пластичних вирішень будівель і споруд розглядуваної доби характерні: відкритість, розімкненість композиційних побудов; переважання об'ємних композицій над фронтально-площинними; центричність та ієрархічність побудови об'ємів і мас; поєднання мальовничості силуетів і форм з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечило логічність архітектурної форми і ясність її візуального сприйняття; тектоніка на основі неканонічно (декоративно і символічно) трактованого ордера; живання однакових пластичних засобів для будівель усіх функціональних типів: кількість застосованої пластики залежала тільки від ступеня репрезентативності будівлі.

У неправославній культовій архітектурі розглядуваної доби панували тенденції ретроспективізму, особливо властиві іудейській та ісламській сакральній архітектурі. Для католицького костельного будівництва під кінець доби характерна майже буквальна ретрансляція центральноєвропейських взірців.

8. У дисертаційному дослідженні вперше запропоновано розрізнати два напрямки в стилістиці архітектури розглядуваної доби:

- місцеве відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах України;

- суттєво відмінну від бароко стилістику, що розвивалася у Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині.

Доведено, що стиль архітектури доби Гетьманщини, який досі звично називали "українським бароко", має глибокі феноменологічні відмінності від європейського бароко. Зроблено висновок про те, що в силу розвитку національної державності та гуманістичних тенденцій в культурі архітектура України доби Гетьманщини типологічно ближча до явищ європейського Ренесансу, ніж до синхронних барокових стилевих течій Європи. Попри проникнення під кінець доби барокової стилістики і навіть рококо, українська архітектура розвивала власні засади як в типології, так і в архітектурно-пластичних вирішеннях. Тому стилістично архітектуру України доби Гетьманщини неправомірно визначати ні бароковою, ані ренесансною. Натомість запропоновано поточнити визначення її стилістики як ренесансно-барокового синтезу в умовах хронологічної ретардації.

9. Архітектурний процес 1648-1781 рр. став завершенням семивікового розвитку середньовічної української архітектури. Саме ця доба дала архітектурні й містобудівні витвори, в яких найяскравіше відбилася своєрідність архітектурної творчості українського народу. Засвоєння світової архітектурної спадщини (класичні ордери, хрещато-банні структури) й розвиток автохтонних об'ємно-просторових композицій дозволили синтезувати неповторний національний

архітектурний стиль доби Гетьманщини, який став найвагомішим внеском України до скарбниці світового зодчества.

ОПУБЛКОВАНІ ПРАЦІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського.- К.: Техніка, 2000.- 664 С.: іл.

2. Вечерський В.В. Градостроительное развитие Полтавы в XVII -XVIII вв. // Архитектурное наследство. Вып. 39. ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. - Москва: Architektura. - 1992. - С.139-147.

3. Вечерський В.В. Сіверщина // Архітектура України. - 1993. - № 2. - С.39-44.

4. Вечерський В.В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII -XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. - Вип. 1. - К., 1994. - С.102-113.

5. Вечерський В.В. Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архітектурна спадщина України. - Вип. 2. - К., 1995. - С.89-98.

6. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII -XVIII ст. як джерелів вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.105-121.

7. Вечерський В.В. Стильові риси архітектури Путивля XVII ст. // Архітектурна спадщина України. - Вип. 4. - К.: Українознавство, 1997. - С.39-51.

8. Вечерський В.В. Реновація середовища, відтворення пам'яток і проблеми розвитку Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. - Вип. 6. - К.: КНУБА, 1999. - С.16-26.

АНОТАЦІЇ

Вечерський В.В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18. 00. 01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ, 2001.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей становлення і розвитку архітектури й містобудування доби Гетьманщини (1648-1781 рр.) у географічних межах сучасної території України. Досліджено джерельну базу, акцентовано важливість картографічних матеріалів з історії містобудування та джерельну значущість пам'яток містобудування і архітектури. Вивчено соціально-економічні, культурні й фахові засади формування архітектури й містобудування, закономірності формування і розвитку містобудівних утворень (міст і сіл), оборонних і монастирських комплексів. З'ясовано розпланувально-просторові вирішення й архітектурно пластичні, стильові особливості основних типів будівель і споруд. Доведено і вперше кількісно означено регіональну нерівномірність

архітектурного й містобудівного розвитку, поточнено періодизацію, а також класифікацію типів монастирських комплексів, запропоновано поточнити визначення панівної стилістики архітектури доби Гетьманщини, визначено місце і роль архітектурно-містобудівної спадщини цієї доби в розвитку української архітектури.

Ключові слова: містобудівні утворення, розпланувально-просторова структура, стилістика, архітектурно-містобудівна спадщина, доба Гетьманщини.

Вечерский В.В. Архитектура и градостроительство Украины периода Гетманщины (Особенности становления и развития. 1648-1781 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01–теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. – Национальная академия изобразительного искусства и архитектуры, Киев, 2001.

Диссертация посвящена исследованию особенностей становления и развития архитектуры и градостроительства второй половины XVII – первых трех четвертей XVIII вв. – периода, который в украинской историографии получил наименование эпохи Гетманщины (1648-1781 гг.). Это было время существования автономного украинского государства после успешной национально-освободительной и сословной революции (Хмельниччины). Факты и явления рассматриваются в географических рамках современной территории Украины.

Исследована историография вопроса, литературные источники, архивные материалы и их историко-градостроительная интерпретация, акцентирована огромная значимость сохранившихся в архивах картографических материалов по истории градостроительства, а также источниковедческая значимость памятников градостроительства и архитектуры.

Изучены социально-экономические, политические и культурные процессы в Украине того времени, их влияние на сферу градостроительства и архитектуры, предпосылки развития этой сферы, исходя из наследия предыдущего периода XVI – первой половины XVII вв. Прослежены процессы утверждения профессиональной деятельности в архитектуре и градостроительстве, формирования профессии архитектора в современном ее понимании.

Рассмотрены особенности и выявлены закономерности формирования градостроительных образований – городов, сел, оборонительных и монастырских комплексов.

Исследованы вопросы функциональной и планировочно-пространственной типологии, структуры зданий и сооружений, их архитектурно-пластических решений, а также стилистических особенностей.

Результат исследования является теоретико-методологическим. Это концептуальные основы особенностей формирования и развития градостроительства и архитектуры, включающие такие основные положения:

1. Архитектурно-градостроительное наследие в пределах различных регионов Украины распределено весьма неравномерно, что является объективным

отражением исторической неравномерности в интенсивности процессов градостроительного и архитектурного развития. Все это впервые количественно охарактеризовано в данном исследовании.

2. Выявлены основные социально-политические факторы, способствовавшие революционным изменениям в сфере архитектуры и градостроительства.

3. Этапы общественно-политического развития Украины нашли свое отражение в этапности развития архитектуры. В исследовании предложена иная, уточненная, периодизация развития архитектуры той эпохи. Выделено три этапа:

1648 г.-1720-ые гг. Этап революционных новаций в архитектуре и градостроительстве.

1720-ые гг.-1750 г. Этап кризисного развития.

1750 г.-1781 г. Этап преодоления кризисных явлений, усиления государственной регламентации архитектурно-градостроительной деятельности.

4. Результатом градостроительных процессов эпохи Гетманщины стало формирование градостроительного каркаса и основных черт архитектурной среды украинских городов. Пространственная структура городов и комплексов, сформировавшаяся в эпоху Гетманщины, обусловила их градостроительное развитие в последующие столетия и ныне составляет неотъемлемую и важнейшую часть национального архитектурно-градостроительного наследия.

5. Уточняя выводы предшественников предложено различать такие композиционные типы монастырей:

Для католических - замкнутый; компактный; блокированный.

Для православных - павильонный центрический; павильонный линейный.

Для греко-католических - блокированный; павильонный линейный.

6. Определено, что ведущим функциональным типом зданий были культовые, как воплощавшие важнейшие общественные функции. Показано важное значение в типологическом развитии маргинальных типов, а также различных типологических контаминаций. В неправославной культовой архитектуре той эпохи господствовали тенденции ретроспективизма и ретрансляции центральноевропейских образцов.

7. Впервые предложено различать в стилистике архитектуры эпохи два направления:

- провинциальное ответвление центральноевропейского барокко в западных регионах Украины;

- существенно отличную от барокко стилистику, развивавшуюся в Приднепровье, Левобережье и Слободской Украине.

Доказано, что стиль архитектуры эпохи Гетманщины, доселе определяемый как "украинское барокко", имеет глубокие феноменологические отличия от европейского барокко. Поэтому предложено уточнить определение стилистики эпохи как ренессансно-барочный синтез в условиях хронологической ретардации.

8. Архитектурный процесс 1648-1781 гг. стал завершением семивекового развития средневековой украинской архитектуры. Эта эпоха дала архитектурные и

градостроительные произведения, в которых наиболее ярко проявилось своеобразие архитектурного творчества украинского народа. Неповторимый национальный архитектурный стиль эпохи Гетманщины стал самым весомым вкладом Украины в сокровищницу мирового зодчества.

Ключевые слова: градостроительные образования, планировочно-пространственная структура, стилистика, архитектурно-градостроительное наследие, эпоха Гетманщины.

Vechersky V.V. Architecture and urban planning in Ukraine of Hetmanat period (The peculiarities of formation and development. 1648 – 1781).

This thesis was written toward to Ph.D. degree in architecture, speciality number 18.00.01 – theory of architecture, conservation of monuments of architecture. National academy of fine arts and architecture of Ministry of culture and arts of Ukraine, Kyiv, 2001.

The thesis is concerned to the investigation of the peculiarities of formation and development of architecture and urban planning during the period of Hetmanat in geographical borders of Ukraine of our times. The source-base of the problem was investigated. The special attention was paid to the archival cartography as the source for the investigations of architecture and urban planning of the period and to significance of the architectural and urban planning heritage as the sources for the investigations. The social, economical, cultural and professional conditions of formation of the architecture and urban planning were investigated. The objective regularities of the formation and development of the townships, fortifications and monastic complexes were revealed as well. There were revealed spatial and layout features, plastic and stylistic peculiarities of the basic types of the buildings and structures. There was proved and quantitative determined for the first time the regional unevenness of architectural and urban development. The periodisation and classification of the types of monastic complexes was made more precise. There was proposed more precise definition of the major stylistic trend in architecture of the period. The place and role of architectural and urban planning heritage of the period in the history of the Ukrainian architecture were determined.

Key words: urban structures, spatial and layout structure, stylistic trends, architectural and urban planning heritage, Hetmanat period.

Зміст дисертації

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ АРХІТЕКТУРИ І МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

- 1.1. Аналіз бібліографічних джерел.
  - 1.2. Архівні матеріали і їх історико-архітектурне осмислення.
  - 1.3. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини як джерело інформації.
- Висновки розділу.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ Й АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ Й МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

- 2.1. Соціально-культурні процеси в Україні доби Гетьманщини.
  - 2.2. Передумови розвитку архітектури й містобудування доби Гетьманщини.
  - 2.3. Ствердження професійної діяльності в галузі архітектури й містобудування.
- Висновки розділу.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ Й ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ МІСТОБУДІВНИХ УТВОРЕНЬ

- 3.1. Розпланувальна й об'ємно-просторова структура міста доби Гетьманщини.
  - 3.2. Формування фортифікаційних комплексів у системі поселень.
  - 3.3. Формування і розвиток монастирських комплексів.
- Висновки розділу.

РОЗДІЛ 4. РОЗПАНУВАЛЬНО-ПРОСТОРОВІ ВИРІШЕННЯ І АРХІТЕКТУРНО-ПЛАСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСНОВНИХ ТИПІВ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД

- 4.1. Розпланувальна й об'ємно-просторова структура будівель і споруд.
  - 4.2. Архітектурно-пластичні й конструктивні вирішення будівель і споруд.
- Висновки розділу.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

Підписано до друку 30.11.2000 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 326.

Видавництво "Науковий світ"
03150, м. Київ-150, вул. Горького, 51, оф. 1211.
227-01-89, 294-71-27, 419-38-44

АВ 47.385

Мист

ЦЕРК